ZOVÁNYI JENŐ: A MAGYARORSZÁGI PROTESTANTIZMUS 1565-TŐL 1600-IG

Sajtó alá rendezte: Ladányi Sándor. Bp. 1977. Akadémiai K. 462 l. (Humanizmus és reformáció 6.)

A régi magyar irodalom eszmei kereteit meghatározó vallascentrikus gondolkodásformák között kiemelkedő szerepet játszott a protestantizmus. Horváth János szavai szerint „... *a reformáció – új egyházakban, s változott dogmatikával – helyre állította... a vallás uralmát a műveltség (és irodalom) világában.*" (A reformáció jegyében. Bp., 1957. 20.) Az egyház- és teológiatörténet eredményeinek felhasználása irodalomtörténetírásunkban régóta vajúdó problémák megoldását, és egyben újabbak jelentkezését hozta magával. Ez utóbbiak két részből tevődnek össze. Primer feladattá lett a XVI–XVII. századi protestantizmus elemzése, segédtudománnyá az azt tárgyaló irodalom értékesítése. Mindkét tényező sajátos kettőséget hordoz, amire Schöpflin Aladár már 1908-ban rámutatott: „... *ez az ellentmondás a szabad kritika protestáns elve s a protestáns egyházi szervezet, vagy más szóval a protestáns tudomány és az egyházi érdek között van.*" (Nyugat II. 78–84.) A történeti múltban a keresztény ideológiát megújító reformátorok sikereket érve el egyházzá szerveződtek. És ebben a pillanatban a kívülmaradóktól megtagadták a korábban maguk számára követelt jogokat. Hasonló a helyzet az egyházi szárnyak alatt kibontakozó tudomány esetében is. De, – Schöpflin helyes megállapítása szerint – „*Ezen a ponton két pártra szakadt a protestáns tudomány: orthodoxiára és liberális irányzatra*" Az előbbiek a merev teológiai formulákat és azok ideológiáját ültették át a tudományos elemzésekbe, az utóbbiak a tények fényében történeti alapanyagként fogták fel és tárgyalták a múlt eseményeit. Irodalomtörténetírásunk számára az utóbbiak forrásértékű információkat rejtenek.

Zoványi Jenő a liberálisokhoz tartozott. Szintézisében elmosódnak a felekezeti érdekek. A magyar protestantizmus történetét egységes egészként tárgyalja és célja a különféle irányzatok, eszmék, institúciók párhuzamos bemutatása. Más kérdés az, hogy Zoványi csak a vallási élet kereteinek, a gyülekezetek sorsának, a hitelvek rendszerének vizsgálatára korlátozta érdeklődését. Az adatok és források kötetlen értékelésével közelről és megbízható módszerességgel dolgozta fel tárgyát – de elszakítva azt a valóság talajától. Az egyházakat, elveiket és az azokat képviselő személyeket körülvevő társadalmi tényezők, a gazdasági-politikai összetevők ismeretében nyilvánvaló, hogy az újabb kutatások sokat és lényeges pontokon alakították az általa rajzolt képen. Az sem kétséges viszont, hogy Zoványi egyháztörténete nélkül, mind a jelenlegi, mind a jövőben folytatandó kutatások mérhetetlen akadályokkal találnák szemben magukat. Adatgazdagsága, irodalomismerete, forráselemzései lekötelezik művelődés- és irodalomtörténetírásunkat. Elég, ha csak az utóbbi években megjelent tanulmányok hivatkozásaira, utalásaira pillantunk. Ezért volt hiánypótló és időszerű vállalkozás az 1949-ben lezárt gépirat megjelentetése.

Nemcsak a könyveknek, kéziratoknak, fragmentumoknak, de egy mű köteteinek is önálló sorsuk van. A szerző 1922-ben adta ki szintézisének első részét. (A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp., 1922.) A „Humanizmus és reformáció" sorozat érdeméből 1977-ben jelent meg a második kötet. Az 1600-as esztendőt követő eseményeket tárgyaló további kéziratos kötegek kiadóra várnak a Ráday-gyűjtemény polcain.

Az 1958-ban elhunyt szerzőt valószínűleg technikai és nem koncepcionális indítékok vezették e kötet időhatárainak kijelölésében. Az 1565-ben kialakult események új korszakot nyitottak a hazai ideológiatörténetben. Zoványi szerint Dávid Ferenc ez idő tájt már „*minden bizonnyal*" mérsékelt antitrinitárius tanokat hirdetett. Kevésbé meggyőző viszont a tárgyalását záró 1600-as esztendő megválasztása. A század-

forduló sem politikailag, sem egyházszervezetileg, sem vallástörténetileg nem hozott lényeges változást. Talán szerencsésebb lett volna a katolikus Báthoriakat követő első protestáns fejedelem, Bocskai István korával zárni e kötetet.

Zoványi a politikailag feldarabolt ország regionális szemléletéből indul ki. De tárgyalását csak részben köti határokhoz, figyelembe véve az eszmék és az azokat hordozó emberek, könyvek áramlását a területek között. Az erdélyi antitrinitárius gondolkodás kibontakozását a humanista filológiai szemlélet és a protestáns kritikai szellem ötvöződésének tulajdonítja a mindig újra és újra felfedezett bibliai talajon. Feltérképezve Dávid és társaira ható különféle eszmeközvetítők szerepét, a teológiai harcokba bevetett antitrinitárius és Háromságvédő iratok mondanivalóját, joggal emeli ki az új irányzat későbbi sikereinek magyarázataként a fejedelem János Zsigmond magatartását. Az antitrinitáriusok oldalára álló erdélyi főhatalom, bár a szellemi régiókban szabaddá tette a hit körüli vitákat, az egyházalkotmány és az azzal összefüggő szervezeti kérdésekben nem tűrt változtatást. Zoványi rámutat, hogy ezzel elméletben megakadályozta az újítók önálló egyházzá alakulását. Gyakorlatilag viszont éppen Dávid Ferenc egyházi pozíciójának következtében, a volt kálvinista püspök antitrinitáriussá lévén, teljes apparátusával szolgálhatta új vallását. Ellenfele Melius Péter *„nem az az ember volt, aki minden további nélkül belenyugodjék abba, hogy akárki is ellene forduljon az általa vallott hitcikkelyeknek"*. A polémiákat a szövegek alapján nyomon követő szerző figyelmét nem kerüli el, hogy az Erdélyben zajló elméleti harc Európa szemei előtt folyik. Külföldi teoretikusok jelennek meg János Zsigmond udvarában és hazai polemikusok fordulnak segítségért a protestantizmus korabeli tekintélyeihez az antitrinitarizmus ellen folytatott csatáik során. Az erdélyi gondolatok ezeken a csatornákon megjárják Európa szellemi országútjait. Jelenlétük és hatásuk felmérésére Zoványi csak utal, feltárásuk sok egyéb feladat között a jövő kutatóira maradt.

Amíg Erdély és a Partium közé eső területeken a vallásszabadság elméleti és gyakorlati kérdéseiről írásban és szóban folyik a vita, a Királyhágón túli vidéken más problémák jelentkeztek. A protestáns gondolat győzelmével az új egyházak egymással és a legyőzöttnek vélt katolicizmussal viaskodtak. A háttérbe szoruló egykori államvallás helyére azonban nem léphetett sem a lutheri sem a helvét irányú mozgalom. Soraikat megbontotta az antitrinitárius ideológia. Zoványi fejtegetéseinek fókusza itt a szász lutheránus egyház és a hatalom harcaira esik. A János Zsigmond halála után trónra kerülő katolikus fejedelmekkel javulás állt be a katolikusság helyzetében és konszolidálódott a lutheránus és helvét irányok viszonya is. *„Végzetes csapást"* – ahogyan Zoványi fogalmaz – az antitrinitáriusokra mért Báthori István megválasztása. Ebben volt is némi igazság, de éppen a következő évtizedek bizonyítják, hogy az antitrinitárius fejlődés lényegileg nem tört meg. Sőt, az 1570-es években Erdély a kor jelentős radikális gondolkodóinak nyújthatott átmeneti menedéket. Zoványi rámutat Johannes Sommer, Niccolò Paruta, Jacobus Palaeologus, Matthias Vehe-Glirius és mások tevékenységére, az erdélyiekre gyakorolt hatásukra. Az 1579-ben lezajlott Dávid Ferenc-per eseményeit tárgyalva kissé elfogult (!). A református egyháztörténetíró alig leplezi együttérzését az ártatlanul meghurcolt antitrinitáriussal. Elveszejtése körül a fejedelmi hatalmat gyakorló Báthori Kristóf, az olasz Giorgio Blandrata és Faustus Socinus összeesküvését gyanítja. Alighanem saját véleményét közli idézve a Dávid-per egyik résztvevőjének nyilatkozatát: *„keserű a halál, de a lelkiismeret szabadsága az első"*. Ez a szerző által képviselt látószög minden korábbi optikánál világosabban tárja fel a XVI. századi európai eszmetörténetben kiemelkedő jelentőségű erdélyi antitrinitáriusok irodalmi hagyatékát és az 1580-as évek körül létükért folytatott küzdelmüket. Zoványi objektív egyháztörténetírásának szép példája az 1574. évi nagyharsányi és az 1588. esztendei pécsi református-antitrinitárius hitvitákról írt véleménye. Az előbbit *„hátborzongató kegyetlen"* ítélete miatt marasztalja el. Az utóbbit tárgyalva kiemeli a Nagyharsányban kivégzett radikális prédikátor Alvinczi György elvbarátjának, a pécsi Válaszúti Györgynek és a református Skaricza Mátének egymás iránt tanúsított kölcsönös megbecsülését. Feltételezi, hogy a Pécsett tartott eszmei küzdelemhez hasonló, számos további polémia is lezajlott a hódoltsági vidékeken.

A Tisza és a Duna mentén már a híres pécsi disputát megelőzően gyakorlatilag egyeduralomra tett szert a helvét irányzat. A lutheranizmust Melius Péter *„erős keze"* számolta fel. Az Erdélyhez tartozó részeken elméletileg még érvényben volt a katolikus vallásgyakorlatot tiltó rendelkezés. A hódoltságban merőben más volt a helyzet. A várakban és a városokban székelő török közigazgatás gyakorlatilag nem avatkozott a különféle keresztény felekezetek viszály-

kodásaiba. Egyes kirívó kivételektől eltekintve semlegességet tanúsított. Mindez hozzájárult a protestanizmus főirányának tekinthető helvét tanok érvényesüléséhez. Az elvi és gyakorlati alapokat az 1567. évi debreceni zsinaton elfogadott második helvét hitvallás tartalmazta. Zoványi összegezi a latin alapszöveg elméleti mondanivalóját és utal magyar nyelvű kísérőszövegére. Az utóbbit is Melius fogadtatta el és ezekben részletes útmutatást ad a vallási élet tartalmát és kereteit illetően. Ezek szabályozták Károlyi Péter, majd Gönczi György püspöksége idején a helvét irány belső életét, külső magatartását. Zoványi figyelmét nem kerüli el, hogy az Erdélybe lassan visszaszivárgó jezsuiták ellenében a protestánsok egységesen igyekeztek fellépni. Utal az 1584. június elsejére kitűzött Nagyváradon tartott protestáns-katolikus polémiára és ennek tárgyalása során meglehetősen elmarasztalja az abban részt vevő Szántó Arator István pátert. Az egyházak apró-cseprő gondokkal terhes belső életét bemutató fejtegetéseket Szegedi Kiss István teoretikai és felekezetszervezői tevékenységének tárgyalása egészíti ki. E terület egyházmegyei szervezetének kialakulását bemutatva tér át a felvidéki *„lutherizmus"*-nak az egység érdekében tett lépései vázolására. Alapkoncepciójának megfelelően itt is dicséretes szorgalommal sorolja fel a lutheri és helvét irányok közötti együttműködés nyomait. A szétválás tényét joggal tulajdonítja a felekezetek életében jelentkező hatalmi érdekeknek. A korábban mindkét részről tanúsított előzékenység és közeledés helyébe lépő ellenségeskedéseket Kassáról és az *„alsó-magyarországi"* hétbányavárosi egyházmegyékből regisztrálja. Véleménye szerint a helvét irány a legerőteljesebben a magyar ajkú lakosság körében terjedt, a németség ragaszkodott az agostai hitvalláshoz. Mindkét felekezet vitairatai és teológiai rendszerei áttekinthető felsorolásban kerülnek tárgyalásra itt-ott érintve az egyes szereplő személyek életrajzát, az események hátterét is.

A Habsburg-országrész egyházi viszonyait vizsgálva Zoványi arra a következtetésre jut, hogy a királyi Magyarországon két tényező tette lehetővé a lutheri tanítások fennmaradását a katolikus ellenhatásokkal szemben. Az egyik az volt, hogy a lutheri és helvét irányzatok szétválásának idején a katolicizmus bástyájának vélt Habsburg-trónon, a reformáció mérsékelt szárnyához vonzódó uralkodó ült. Másrészt pedig arra hivatkozik, hogy az Észak-magyarországi lutheránusok szoros kapcsolatban álltak cseh és morva hittársaikkal és a hitvallásbeli eltérések szinte lehetetlenné váltak a személyi szálak összefonódása révén. Az ágostai hitvallás sikereinek ez a leegyszerűsített magyarázata döntő jelentőséget tulajdonít a terület nemzetiségi és nyelvi viszonyainak. Zoványi ennek ellenére finom szálvezetéssel arra is utal, hogy nem csupán a német és szlovák ajkúak maradtak következetesen a lutheri irány követői, hanem magyarok is és fordítva. Elemzésében joggal emeli ki a földesurak irányította jobbágyság önállótlanságának problémáját és egyrészt a nemeseknek a királyi hatalom felé tett lépéseit, másrészt a városok és az arisztokrácia között létrejött alkalmi érdekközösséget. Mivel azonban a vallás kérdésében elhatároló jelentőségű volt a német etnikai elem, gyakorlatilag az itt élő magyar protestánsok számára sem maradt a lutheránizmuson kívül más alternatíva. A megfelelő vezetőre sem kellett sokáig várni. 1573-tól Bornemisza Péter szuperintendáns irányítja a terület magyar lutheránusait. Régi irodalmunk e kiemelkedő egyéniségét Zoványi viszonylag röviden, de érdemeinek megfelelően tárgyalja.

Nyugat-Magyarországon a lutheri irány mellett már az 1560-as évek második felében erőteljesen jelentkezett a kálvinizmus is. A protestanizmus két testvér felekezete talán sehol a korabeli Magyarországon nem folytatott olyan ádáz küzdelmet, mint itt. A helvét tanítások sikereinek tulajdonítja Zoványi, hogy a katolicizmus ellen folytatott irodalmi harc súlypontja lassan áttevődött a kálvinizmussal szembeni védekezésre. Bornemisza közvetlen utódja Síbolti Demeter ennek érdekében engedményeket tett a katolicizmus irányába, de határozottságot mutatott a helvétekkel szemben. Mindez nem akadályozhatta meg, hogy néhány évvel később ne kerekedjék fölül a szakramentárius tábor. A szakadás megtörtént és az események sodrában Zoványi aprólékos részletességgel követi mindkét protestáns felekezet belső történetét. Arról sem feledkezve meg, hogy a rivalizáló ágostai és szakramentárius irányok az országnak ebben a harmadában katolikus környezetben, Habsburg királyi hatalom alatt tevékenykedtek. Felismeri, hogy ez a körülmény a lutheránusoknak kedvezett, annál is inkább, mivel a központi hatalom helyi képviselői, a földesurak túlnyomó többsége ennek az irányzatnak táborát erősítette. A katolicizmustól elragadott jogok hol hallgatólagosan, hol nyílt megszövegezésben most már az ágostai hitet követő főurak kezébe került. A különutakon járó feudális hatalmasságok és a királyi támoga-

tást élvező katolikus restaurációra törekvő papság közötti összecsapásokat Zoványi személyekre bontja le. Meglepő és korábbi előadásához képest disszonáns, szubjektív hangot üt meg a többször említett katolikus Szántó Arátor Istvánnal, Telegdi Miklós püspökkel és másokkal szemben. Ugyanakkor maga is regisztrálja, hogy a katolikusok és protestánsok közötti állandó ellentét az irodalmi vitákban jelentkezett a legélénkebb formában. Ha volt is példa a vallási türelmetlenség egy-egy esetére, a kor külső katonai és politikai viszonyai gyakorlatilag lehetetlenné tették a belviszályok drámai kiéleződését.

A protestantizmus főirányainak adatokon és tudományos módszerességgel megalapozott következtetéseken nyugvó története nem lehet teljes a kisebb egyházi csoportok és ideológiák bemutatása nélkül. Zoványi sorra veszi a *„kevésbé jelentékeny"* irányzatokat is. Az anabaptizmus hazai jelentkezésének és kisebb sikereinek tárgyalását követően tér rá a radikális antitrinitarizmus szélsőséges szárnyának, a szombatosságnak keletkezéstörténetére. Dávid Ferenc nonadorantista nézeteit joggal választja el a „zsidózók" Ószövetségcentrikus koncepciójától. Érinti a flacianizmus jelentkezését. A déli területeken egyházi szervezet hiányában elsorvadó protestáns mozgalmak eseményeit és a románok között felbukkanó reformációs jelenségeket.

Művelődéstörténetünk számára fontos útmutatás Zoványi áttekintése az egyházi élet mindennapjai felett. A XVI. század embere a vasárnapok és a rendszeresen visszatérő egyházi események körében élt. Világképe, ismeretanyaga elsősorban a vallásos rendezvényeken elhangzó beszédekből állt össze. Az itt hallott információk vegyültek más képzetekkel és kölcsönösen hatottak egymásra. Az egyházi prédikáció modern kutatása ezért fontos feladat. Nem kevésbé jelentős az iskolai tananyag feltárása sem. Elemi fokú intézetek az egész ország területén működtek, magasabb tanintézetek csupán nagyobb helységekben. Padjaikat nem csupán a későbbi értelmiségi réteg koptatta.

Zoványi Jenő 1949-ben befejezett munkája természetesen nem tükrözheti a tudomány mai állapotát. Sok más között e folyóirat hasábjain, a „Reneszánsz füzetek" lapjain, a „Humanizmus és reformáció" sorozat darabjaiban tárgyalt újabb eredmények adatait kiegészítették, következtetéseit cáfolták. Mégis a „zoványizmusok"-kal terhelt egyháztörténet és a szerzőnek azt kiegészítő „Egyháztörténeti Lexikon"-a (Bp., 1978.) fontos segédkönyvek. Eligazítást nyújtanak a reformáció hazai esemény- és eszmetörténetében, melyek a XVI. században kibontakozó magyar irodalmi élet keretéül szolgáltak. Ezért irodalomtörténészeinkre is vonatkozik Ladányi Sándor gondolatokban gazdag előszavának megállapítása, miszerint Zoványi Jenőtől „... *nagyon sok tanulnivalója van e tudomány művelőinek.*" A kötetben feldolgozott hatalmas szakirodalmi anyagot a szerkesztő a lehetőségek szerint kiegészítette. A könyvet záró névmutató értékét emeli, hogy az 1922-ben megjelent első rész anyagát is tartalmazza.

Dán Róbert

BÉLÁDI MIKLÓS: ÉRINTKEZÉSI PONTOK

Bp. 1974. Szépirodalmi K. 723 l.

Kritika még kivételes esetekben sem tekinthet el magától a tárgy kontextusától: könnyebb ugyan a feladata, ha monografikus munkával áll szemben, ám akkor is utalnia kell a művek környezetének változó természetére, ha szó sem lehet tematikai egyneműségről. Béládi Miklós tanulmányainak gyűjteménye ugyanis egyszerre részese több olyan – múltbeli és élő, irodalmi és tudománytörténeti, társadalmi és ideológiai – folyamatnak, amelyekről ezideig nemcsak hogy megnyugtatóan kialakult képünk nincsen, de részint még lezárultnak sem tekinthetők. Noha e szempontok érvényesítéséről magának a kritikai ítéletnek kell tanúskodnia, elöljáróban szükséges kiemelnünk a legfontosabbakat. Azt egyfelől, hogy Béládi írásai szinte kivétel nélkül irodalomtörténeti hangsúlyokkal elemzik, vizsgálják tárgyukat, tehát szükségszerűen belül maradnak a jelzett többtényezős folyamatrendszeren. Másrészt – s itt ez a lényegesebb – a tanulmányok java része a hatvanas évek terméke, s mint ilyenek a hazai irodalomtudomány és kritika egyik legjellemzőbb fejezetének is dokumentumai. Hogy a hatvanas évek első felében az addig túlnyomórészt interpretációs illetve történeti-szociológiai beállítódású európai irodalomtudományban is